

Minneserfarenheten både förhåller sig till rummet och skapar en egen rumslighet i sina praktiker, genom sina göranden och sitt varande. Hur tar detta, minnets erfarenhetsrum form och på vilket sätt uttrycker det sig i hågkomstens process? Denna rumslighet genomkorsar också konstant andra rum, må det vara andra minneserfarenheter, representativa minnesrum eller minnesmärken. Hur kan dessa kollektiva yttringar för minnet förstås och tolkas i ljuset av det enskilda levda minnets varande? Hur bildar de ett gemensamt minneslandskap och vilken form av resonans skapas dem emellan?

Slutligen vill jag titta närmare på vilken form av historieprocess som artikuleras i denna resonans. Hur kommer historien till tals i mellanrummet mellan det skedd och det av minnet framlyfta? Vilken form av historia presenterar minnets pågående erfärande?

Minne, historia och rum utgör, utifrån analysens fokusområden, centrala begrepp för studien. I det följande kommer jag att redogöra för deras forskningsbakgrund samt teoretiska innebörd och vilka redskap de kan erbjuda analysmetoden.

Minne

Minne är ett skiftande fenomen. Detta framgår inte minst av det väldiga och vittförgrenade forskningsfält som betecknas minnesstudier.⁴⁶ Det sträcker sig från psykologiska och fysiologiska definitioner av minnet, till sociala och kulturella. Minnet har betraktats som råmaterial för historia, och studerats som komponent i politiska och narrativa konstruktioner.⁴⁷ Det har fått representera ett spektrum, från förkroppsligade erfarenheter av platser till kollektiva yttringar för politik genom platser.⁴⁸ Studier av minnets relation till historia i allmänhet och till fenomen som flykt i synnerhet har under de senaste decenniernas stora minnesboom utgått till största delen från minnets roll som ett kollektivt kulturellt eller socialt fenomen.⁴⁹ De enskilda minneserfarenheternas roll i dessa processer har lyfts fram, samtidigt som den levda hågkomstprocessen har hamnat i skymundan. Inom det forskningsfält som fokuserat Baltikums och Östeuropas historia har de enskilda minneserfarenheternas bäring för historiska processer framhållits starkt.⁵⁰ När de traditionella källorna har

brustit i tillförlitlighet, som en följd av politiska intressens styrning av historieskrivningen eller som ett resultat av kollektiva tystnader kring vissa skeenden, har man arbetat aktivt med inkludering av muntliga källor, däribland minnen, som ett komplement men också i egenskap av alternativa former av representation, både historiska, kulturella och sociala.⁵¹ Därigenom har också minnets politiska potential aktualiserats och studerats närmare.⁵²

Som ett led i processen att komplettera arkivkällor, har i Estland genom aktiv insamling stora volymer av inhemska levnadsberättelser samt minnen från exilestniska grupper getts ut sedan landet återfick sin självständighet 1991.⁵³ Levnadsberättelsernas roll i bildande av kollektiva minnesströmningar och deras dialog med olika historiska representationer, har undersökts och kartlagts inom etnografisk forskning och inom närliggande discipliner.⁵⁴ För att lyfta fram vikten av den enskilda levnadsberättelsen för den historiska processen, har man exempelvis introducerat volymer, där minnesberättelserna presenteras som självständiga komponenter och fristående delkapitel, följda av vetenskapliga artiklar som analyserar minnenas roll inom skilda kontexter.⁵⁵ I dessa studier har man också sökt belysa historiska skeendens komplexitet med hjälp av minnen. I antologierna *She Who Remembers Survives* och *Soldiers of Memory* fokuseras exempelvis kvinnors respektive soldaters minnen, för att lyfta fram och nyansera olika aspekter av den postsovetjetiska historien samt andra världskrigets historia i Estland.⁵⁶ Dialogen mellan individuella respektive kollektiva minnesberättelser och historia har också fokuserats närmare i Ene Kõresaars studie *Memory and History in Estonian Post-Soviet Life Stories* (2004). Kõresaar undersöker hur individuella levnadsberättelser i egenskap av kollektiva kulturella minnen, inkapslar större historiska skeenden och återspeglar diskurser om nationsbildande eller om "den sovetjetiska perioden" i Estlands historia. Hon framhåller att dialogen mellan det kulturella minnet och historia åstadkommer en synkronisering som påverkar båda.

Trots att minnen på ett plan kan betraktas som en av grundsatserna för all kulturhistorisk forskning, är det få svenska och skandinaviska etnologiska studier som uteslutande har fokuserat hågkomstprocessen.⁵⁷ Den senaste tidens minnesboom inom internationell forskning har

dock satt sina spår också här, och framför allt relationen mellan minne och övergripande representationer av det har undersökts. Vidare har minnesmärkens centrala roll för relationen mellan det förflutna och dagens kulturella processer lyfts fram.⁵⁸ I sin studie av minnesmärken som kulturarv i Bosnien och Hercegovina, belyser Dragan Nikolic interaktionen mellan en politiserad historieskrivning och minnenas vardagspraktiker.⁵⁹ I Florence Fröhligs studie av andra världskrigets minnen bland franska krigsfångar, fokuseras relationen mellan enskilda minnen och de politiserande ramverk som omger dem och avgör huruvida de ska tilldelas en röst eller ej.⁶⁰ Genom att lyfta fram pilgrimsfärder till de tidigare fånglägren som praktik och ritual, aktualiserar Fröhlig hågkomsternas förhandlingar med dessa ramverk. I en studie av organiserade norska skolresor till de tidigare förintelselägren lyfter Kyrre Kverndokk fram minneserfarenhetens roll som vittnesmål och hur detta kommuniceras vidare till en allmänhet.⁶¹ Genom att studera skolelevernas interaktioner och erfarenheter under dessa skolresor, belyser Kverndokk övergången från den enskildes minneserfarenheter till övergripande berättelser, som likväl avser engagera de "nya" vittnena till dessa minnen.

Minnen i bemärkelsen levnadsberättelser, har däremot haft en längre tradition inom svensk etnologisk forskning och framför allt inom studier av diasporagrupper.⁶² Här har användningen av levnadsberättelser i deras interaktion med övergripande sociala ramverk och i konstruktioner av identiteter, etnicitet och kön stått i centrum. I sin studie av den chilenska exilgruppen i Sverige aktualiserade Beatriz Lindqvist bland annat hur minnen av det forna hemlandet kunde användas i vardagspraktikernas förhandlingar om identiteter.⁶³ Vidare har Katarzyna Wolanik Boström påvisat hur den östeuropeiska historiens komplexitet kan få inverkan och återspeglas i processer där levnadsberättelser konstrueras till att representera en viss kategori av minnen.⁶⁴

Få studier har dock fokuserat på hågkomstprocessen som erfarenhet hos det enskilda levda minnet.⁶⁵ Användningen av minneserfarenheter i kulturella och sociala processer eller i interaktioner med övergripande historiska representationer av dem, utgör en betydande del av hågkomstprocessen, men omfattar den inte helt. Levnadsberättelser, insamlade med hjälp av traditionella metoder, som tidsbegränsade semistrukturerade

intervjuer och nedtecknade memoarer, tenderar vidare att presentera en reflektionens processande av minnen, snarare än hågkomstens erfande.⁶⁶ För att kunna till fullo förstå hågkomsternas roll i en historieprocess är det nödvändigt att också inkludera minnenas erfande av denna process och inte endast senare förståelser och tolkningar av den. Hur minnet upprätthåller sin erfarenhet, söker sig till de föregående och överbrygger intervallet mellan förflutna erfarenheter och samtida, utgör vidare grunden för hur dess senare interaktioner med historiska och sociala ramverk kan tolkas.⁶⁷ I denna studie kommer jag därför att fokusera på minnets pågående erfande som process, för att därigenom utvidga diskussionen kring minnenas roll i förståelsen av historia och plats. Vidare kommer jag att undersöka hur metodologiska tillvägagångssätt för kartläggning av minneserfarenheter och senare presentationer av dem, så som minnenas etnografi och etnografisk poetik, kan erbjuda nya utgångspunkter för minnesforskningen.

Inom mitt arbetsfält skiftade minneserfarenheterna konstant skepnad. De omfattade en mångfald från kollektiva representationer till enskilda fragment snabbt uppdykande i vardagen. Minnets stigar kunde gå längs med en museiutställning, söka upp ett barndomshem eller sporadiskt kanta en vandring i staden en fredagskväll. De kunde tidvis hålla sig fast vid den stora flyktens kollektiva ramar och andra gånger betona högst påtagliga och kroppsliga erfarenheter. För att kunna analysera dem behövde jag således söka en väg bortom distinktionen individuella respektive kollektiva minnen, som annars utgör en av de stora vattendelarna inom minnesstudier.⁶⁸

Redan i mitten på 1920-talet presenterade filosofen Maurice Halbwachs kollektivt minne som koncept, när han betonade minnenas roll som socialt konstruerade komponenter i våra gemensamma försök att förstå omvärlden.⁶⁹ All form av minne, även det som kunde uppfattas som privat, är i denna förståelse en del av den komplicerade sociala och kulturella dynamiken, som omger individen och som styrs utifrån vilken samhällsgrupp denne tillhör, och den dialog den för med olika politiska, historiska och sociala kontexter. Minnet är enligt Halbwachs, resultatet av ett urval som görs i samspelet mellan olika sociala grupper. Dessa kan åberopa och representera minnet som gemensamma tanke-

kroppar.⁷⁰ Här underordnas det individuella minnet delvis dess sociala konstruktion och förstås främst utifrån det ramverk som omger det. I den senare forskningen av kollektivt minne har denna bild nyanserats och större fokus har lagts vid komplexiteten i det enskilda minnets samspel med ett flertal parallella och tidvis motsägelsefulla kontexter.⁷¹ De kollektiva ramarna har betraktats som överlappande system som erbjuder förståelser av minnets vardagliga praktiker, men som inte fullt ut kontrollerar minnets utfall utan förändras just i ett samspel med det enskilda minnets göranden.⁷² Analyser av minnesmärken och kollektiva hågkomster har därigenom kunnat skapa en bredare förståelse för minnets historiska och politiska roll.⁷³ Likväl har denna utgångspunkt tidvis kritiserats för att den underordnar den enskilda minneserfarenheten dess kontext och därmed inte tar tillräcklig hänsyn till komplexiteten i erfarenheten.⁷⁴

Parallellt har forskningen också undersökt minnets ontologiska karaktär och dess existentiella bäring för individen, bland annat genom att fokusera dess rumsliga och tidsliga dimensioner. Här har relationen mellan reflektion och erfarenhet varit väsentlig för förståelsen av minnet. Filosofen Henri Bergson gjorde i början av seklet ett försök att understryka distinktionen mellan minne som ett filosofiskt och kulturellt fenomen och dess psykologiska och fysiologiska förklaringsmodeller.⁷⁵ Baserat på sina teorier om tiden som en pågående varaktighet ("durée" för att använda Bergsons eget begrepp) definierade han minne som ett nuets begrundande av det pågående förflutna.⁷⁶ Därigenom introducerade han konceptet att minne snarare var att betrakta som en pågående erfarenhet och inte endast en erinring av en svunnen dåtid. Hans teorier har haft stort inflytande på bland annat den fenomenologiska synen på minne, men har på samma gång kritiserats för sin förståelse av tiden som en sammanhållen varaktighet, istället för ett varande eller flöde med uppehåll, toppar, olika tempo och skikt.⁷⁷ Med avstamp i den pågående erfarenheten utvecklade filosofer som Maurice Merleau-Ponty och Edward S. Casey vidare teorier kring minnets tidsliga flöde och rumslighet.⁷⁸ I deras tolkning förstås minne som en pågående erfarenhet som ständigt sammanflätas med sin omvärld, på samma gång som det utgår ifrån sitt eget erfarande av världen. Hur individen orienterar sig i världen, hur

intentioner och horisonter avgör riktningen för denna orientering och hur erfarenheten styrs av kroppens sammanflätning med dess omvärld, bildar i denna tolkning olika konstellationer för minnets varande och rumsskapande.

För att kunna fokusera minnets erfarande som process har jag valt att ta avstamp i denna senare kategori av minnesforskning, i den fenomenologiska förståelsen av minneserfarenheten som *levd* snarare än som social konstruktion. Det kollektiva minnet som begrepp underordnar detta erfarande, dess samspel med olika referensramar, och var därmed inte användbart i mitt fält. Minnets dynamik vilar i dess dialogiska karaktär, i dess förmåga att konstant kunna koppla en egen erfarenhet till andra sfärer, av representationer, materialet, tid och rum, och låta erfarenheten leva genom dem. För att skapa en förståelse för minne som helhet, krävs därmed en utforskning både av minnets roll som social komponent och av dess pågående erfarenhet. Detta erfordrar inte endast en analys av hågkomst som process i dialog med kontexten utan också en vidare fördjupning av minne som koncept.⁷⁹ Empirisk minnesforskning har till största delen bedrivits inom den förstnämnda kategorin, medan den senare huvudsakligen har begränsats till fördjupningar av minneserfarenhetens kroppslighet och dess perception av världen.⁸⁰ Mitt val av en fenomenologisk erfarenhetstolkning grundas på en ambition att skapa en större förståelse för minne som *levd* erfarenhet, men också en önskan om att bidra till forskningen kring minnen i spåren av krig och flykt.

I en analys av kriget på Balkan argumenterar etnologen Jonas Frykman för nödvändigheten av "non-representational theory"⁸¹ i denna kontext och en återgång till aktualisering av erfarenhetens påtaglighet och inte endast dess bild av verkligheten.⁸² En ensidig fokus på representationer i studier av krig, kan lämna ett tomrum i förståelsen av kriget som helhet, då individens känsla och erfarenhet är en likvärdig del av den verklighet som krig utgör för alla inblandade, betonar Frykman.⁸³ I krigs- men också diasporasammanhang blir de representativa och sociala ramarna meningsbärande i större grad, de understryks och betonas, framför allt i dialog med historiska skeenden.⁸⁴ Att analysera minnet utifrån dess roll som komponent inom dessa ramar överskuggar minnets erfarande av den levda situationen till förmån för en förståelse av minnet som en

pågående konstruktionsprocess i förhållande till olika politiska, kulturella och sociala diskurser. Inom minnesstudier av erfarenheter av den kommunistiska eran i centrala och östra Europa har undersökningar av hågkomstprocesser i relation till olika former av representation och olika sociala förhållanden bedrivits i stor skala under senaste decenniets minnesboom.⁸⁵

Jag har haft ambitionen att genom en återfokusering av minnets erfarande som process synliggöra det minneslandskap av erfarenheter som samexisterar jämsides med de kollektiva minnenas dialoger med olika ramverk och därigenom vidga forskningsfältet. I min studie kommer jag vidare att undersöka den historiska dimensionen av minnets erfarande och inte endast dess existentiella bäring för individen. För att kunna belysa den levda erfarenheten som en egen komponent i historieprocessen och synliggöra minnesvarandets sammanflätning med dess omvärld har jag valt att kombinera det fenomenologiska perspektivet på erfarande, med filosofen Walter Benjamins teorier om minnespraktikernas historieprocess. Därigenom fokuserar studien också minnenas vardagliga praktiker och göranden.

I sin analys av minnen av Rumänien under Ceausescus styre, gör Alyssa Grossman ett försök att överbrygga glappet mellan minne som individuell respektive kollektiv erfarenhet, genom att påvisa hur vardagen bär på sinnliga, visuella och rumsliga minneserfarenheter, tidvis uttryckta genom högst konkreta materialiteter såsom mat, pengar och stadsrum. Minneserfarenheter som samtidigt konstant länkar olika sociala och historiska sfärer.⁸⁶ Det förflutna har en förankring i vardagen och är så nära sammanflätat med den att vi tidvis inte märker av dess förekomst, argumenterar Grossman.⁸⁷ Minnena kan förnimmas genom maträtter och kan vara inkapslade i vardagsföremål som inte i första hand betecknas som minnesföremål.⁸⁸

Exilen i sin västerländska förståelse tenderar att definiera tiden och rummet i tydliga polariseringar av hemma-borta och sfärer av ifrån-till och före-efter.⁸⁹ Därmed sätter den också sin prägel på definitionen av vardagen. Bland de minnen som min studie fokuserar på, har denna uppdelning dock inte alltid varit så tydlig till sin karaktär. Trots att minnena ofta talar från en exilens horisont, har deras förekomst varit lika

förankrad i vardagliga göromål. Många av deltagarna delar sin vardag mellan Estland och Sverige, sedan Estland åter blev självständigt 1991. Vardagens göromål har med andra ord inte varit begränsade till det ena landet eller det andra. Däremot har dessa vardagens minnen också ackompanjerats av mer riktade minnessökanden, såsom återbesök av egna minnesplatser eller sökanden efter föremål med viss anknytning till släkten eller flykten. Minnena har dykt upp lika ofta runt köksbordet, som under riktade utflykter med exempelvis barndomshemmet i sikte. Jag har därmed valt att utgå ifrån båda formerna som minnesyttringar och vardagliga praktiker. Återkomsterna illustrerade på samma gång minnenas variationer och deras praktik. De synliggjorde både gränserna och definierade och omdefinierade exilens rumsligheter. Återkomst och återbesök blev också därmed ett av de verktyg som jag har kommit att aktivt använda under analysens gång.

Minnets varande

En av de ontologiska utgångspunkterna för denna studie har varit en förståelse av minne, inte som en reproduktion av en förfluten erfarenhet, utan som ett *pågående varande* som både söker sig bakåt och framåt i tiden.⁹⁰ Denna förståelse grundar sig på en fenomenologisk syn på varande i världen, där minneserfarenheten främst är grundad i levda situationer och utgår ifrån erfarenheten av dem.⁹¹

Som *levd erfarenhet* betraktar jag det *genomlevda*, bland annat minnets sätt att leva *med* och *genom* sammansättningar av erfarenheter, må dessa vara egna eller andras. Därigenom frångår jag den gängse förståelsen av levd erfarenhet inom minnesforskning, där det levda tidvis tolkas som personligen *upplevda* förflutna erfarenheter, som minnet baseras på och som därmed kan utgöra en gränslinje mellan exempelvis olika generationer.⁹² I sin studie av minnen av förintelsen *The Generation of Postmemory* (2012) föreslår Marianne Hirsch att minneserfarenheten, både i bemärkelsen faktisk vetenskap och förkroppsligad upplevelse, är överförbar mellan generationer och att fantasin och kreativiteten spelar en stor roll i denna överföring.⁹³ Hirsch gör dock en distinktion mellan det levda, som en konkret kroppslig upplevelse och därmed begränsad

till individen, och överföringen av detsamma via berättelser, fotografier och projektioner. Jag vill i linje med Hirsch tankar göra gällande att det levda minnet som pågående erfarenhet inkluderar och använder sig aktivt av kreativiteten, men jag betraktar inte det levda minnet som en singulär erfarenhet begränsad till en individ. I min tolkning omfattar det levda, minnen som är baserade på egna tidigare erfarenheter, men som också kan inkludera andras förflutna erfarenheter. Det levda minnet består i denna tolkning av en större väv av erfarenheter än det upplevda.

Jag ser inte minnet som en sekundär återgivning av en förfluten erfarenhet utan snarare som ett *pågående erfarande*, med eget rum, egen tid och kontinuitet. Jag har också därigenom anslutit mig till uppfattningen att ett minne inte främst är en produkt av narrativets och reflektionens efterkonstruktion av en erfarenhet.⁹⁴ Snarare väljer jag att ansluta mig till den av Edmund Husserl förespråkade och av den danska filosofen Dan Zahavi framlagda uppfattningen att det ännu inte berättade, prereflexiva minnet också är minne och inte endast ett förstadium till minnet.⁹⁵ Jag avser vidare en distinktion mellan minnets varande och minnets erfarenhet. Den levda erfarenheten i dess fenomenologiska förståelse är ett brett begrepp, som kan tolkas både i termer av det påtagligt och sinnligt kroppsliga, det materiella, samt kunskaper och förståelser av världen. De sammanflätas i det levda till en singulär erfarenhet av ett här och nu. Minnets varande däremot inkluderar dessa singulära levda erfarenheter i större tidsliga och rumsliga flöden, där de sammanvävs med tidigare och kommande erfarenheter, men också med fantasier, drömmar och reflektioner och blir därmed till pågående processer.⁹⁶ Minnets varande är med andra ord en större totalitet som omfattar erfarenheten men inte är begränsad till den.⁹⁷ Ett minnets varande är vidare och i min förståelse en helhet sammansatt av berättelser, bilder, fragment, materialiteter, rumsligheter, rörelser, reflektioner, dialoger med kontexter, representationer och egna och andras minnesvaranden. Minneserfarenheten lever genom och med samtliga och sammanflätar dem till en helhet.⁹⁸

Minnet är därigenom inte uteslutande resultatet av ett subjekts meningsskapande process, utan består av en komplex väv av yttre och inre faktorer. Minneserfarenheten kan användas som medel av individer i

olika sociala, kulturella och politiska processer och tillskrivas mening, men bör inte likställas med sin tillämpning.⁹⁹ Detta innebär dels att minnet inte kan reduceras till sin funktion, och vidare att dess relation till subjektet är av dialogisk art. Då minnets varande inkluderar även andra element än subjektets erfarande är det inte under subjektets totala kontroll, utan kan i sin tur tillfoga erfarenheten nya aspekter. För att förtydliga detta, har jag valt att genomgående i avhandlingen benämna minnet som agerande subjekt. Detta för att understryka minnets och individens ömsesidiga och aktiva del i hågkomstprocessen.

Minnets historia

Minnet gestaltas i filosofen Walter Benjamins verk som ett återkomstens outtröttliga grävande som inte nöjer sig med sina fynd, utan fortsätter att söka.¹⁰⁰ I boken *Barndom i Berlin kring 1900* låter han läsaren resa tillbaka med honom och genomleva hågkomsternas återkomster till en svunnen värld detalj för detalj. Ljuset genom jalousierna, bakgårdens välbekanta ljud en vårmorgon, karusellens rörelse, skåpets placering.¹⁰¹ Likt skärvor av forntida dyrbarheter tas de fram, dammas av ett och ett och ytterst försiktigt. Trots denna jakt på exaktheten hos det funna, hävdar Benjamin i *Berlin Chronicle*, att det inte är fyndet, funnet eller ej, som är av vikt, utan vägen dit, sökandet i sig:

[It] is to cheat oneself of the richest prize to preserve as a record merely the inventory of one's discoveries, and not this dark joy of the place of the finding as well. Fruitless searching is as much a part of this as succeeding, and consequently remembrance must not proceed in the manner of a narrative or still less that of a report, but must, in the strictest epic and rhapsodic manner, assay its spade in ever-new places, and in the old ones delve to ever-deeper layers.¹⁰²

Hågkomst kan inte endast kapslas i en berättelse, utan framträder som ett pågående sökande, ett grävande som ständigt sätter nya spådar i nya och gamla marker. Fynden tar man fram, dammar av, håller i ljuset

av dagens kunskap och morgondagens förståelse.¹⁰³ Minnet fortsätter dock med sina återkomster och sitt grävande.

Minnenas praktiker och göranden kan tolkas som detta återkomster-nas sökande. I denna förståelse behöver inte återkomst vara en aktiv akt med uttalat syfte. Allt från vardagens icke signifikanta och sporadiska påminnelser till aktiva återvändanden till minnesplatser, går i minnesarbetets tecken.¹⁰⁴ Vidare kan hågkomsten som process i sin helhet också förstås som ett återkomsternas grävande, en pågående erfarenhet som inte främst siktar själva fyndet, utan känner av jordens påtaglighet, inkluderar "the dark joy of the place of the finding".¹⁰⁵ I denna process underordnas försöken att belägga dessa fynd med mening, själva akten av sökande. Dagens kunskap och morgondagens förståelse är föränderliga koncept. Förståelsen av de fynd, de minnesbilder, som hålls i dagens ljus föråldras. Benjamin betonar: "[T]he images, severed from all earlier associations, stand – like precious fragments or torsos in a collector's gallery – in the sober rooms of our later insights."¹⁰⁶

Stora delar av minnespraktiker kan inte illustreras eller förstås utifrån den mening som minnesbäraren tilldelar dem för tillfället eller den kontext de utgår ifrån. Minnesassociationer, i form av visuella eller sinnliga förnimmelser som leder från ett minne till ett annat, räknas till denna kategori.¹⁰⁷ För att kunna förstå minnespraktikernas erfarenheter, kunde jag med andra ord inte uteslutande utgå ifrån de innebörder som de hade tilldelats i stunden eller endast fokusera på de artefakter som de lyfte fram genom sitt sökande.

Minnets varande i världen innebär också att minnet utgår från sin erfarenhet i sitt möte med omvärlden. Minnet söker förmedla denna erfarenhet och benämna den. Benjamin tolkar minnets grävande som ett sökande efter en erfarenhetens *igenkänning*.¹⁰⁸ I fynden kan minnet läsa av sin erfarenhet och igenkänningen blixtra till för en kort stund. Minnet söker översätta sin erfarenhet genom dessa skärvor som det gräver fram, till ett för dagen begripligt språk, till ett för denna kontext förståeligt.¹⁰⁹ De framträder som *minnesbilder*, en översättning av erfarenheten sammanflätad med den skärva av fynd, den håller fram och den kontext som omger den.¹¹⁰ Minnesbilden är en form av dialektik, betonar Benjamin:

Det är inte så att det förgångna kastar sitt ljus på det nuvarande eller det nuvarande sitt ljus på det förgångna, utan en bild är det, i vilket det som varit blixtrikt bildar en konstellation med nuet. Med andra ord: En bild är dialektik i stillestånd. Ty medan nutidens förhållande till det förflutna är ett rent tidsmässigt, kontinuerligt, är det svunnas förhållande till nuet dialektiskt: är inte förlopp utan språngartad bild.¹¹¹

Dessa *minnesbilder* utgör dock endast en liten del av den helhet som minnets varande och erfarenhet omfattar. Men de länkar, för en kort stund, det förflutnas pågående minneserfarenhet med nuets. Därigenom uppstår en dialektik som förmedlar de olika erfarenhetsflödena i minnet och låter på samma gång hela minnets varande skymta fram.¹¹² Som en god översättning som föråldras och klingar gammaldags vid ny läsning kan skärvor och fragment som tagits fram en gång framstå som "ruiner" som omger minnet vid nästa tillfälle. Minnet fortsätter sitt ständiga sökande och benämning av nya skärvor och håller därigenom dialogen mellan olika erfarenhetsflöden vid liv.

Benjamins tolkning av minnets återkomster som en process, lämpade sig väl för mitt specifika fält. Här flyttas fokus till minneserfarenheten i sig själv, snarare än dess användning som verktyg för subjektets intentioner eller sökande efter mening, efter förståelse av den egna identiteten. Minnets återkomster kunde snarare tolkas i ljuset av den dialektik som de gav upphov till, en dialektik där subjektets tidigare och senare erfarenheter sammanflätas med varandra och med andras erfarenheter. Det är i denna process som ett samtal med historien också kan skönjas, inte så som ett linjärt förlopp, utan som en kedja av dialektiska "språngartade bilder".¹¹³ Dessa stillbilder blir därmed till minnesbilder som inkapslar och kondenserar minnets totala varande och förenar dess erfarenheter i ett här och nu.¹¹⁴

Genom att söka moment av *igenkänning* och *benämning* och hur de utkristalliseras i *minnesbilder* har jag försökt följa i spåren av återkomsternas sökande mot en helhet och kartlägga minneserfarenhetens rörelse. Denna ständiga rörelse mellan olika fragment, erfarenheter, artefakter och platser, illustrerade också minneserfarenhetens dialoger

med skilda kontexter och representativa ramverk. Genom sitt erfارande förhöll sig minnena till sin historia, men kunde också tillfoga den nya erfarenheter. I minnesbildernas sammanbindningar av olika tidsflöden och kontexter, och rörelse mellan olika fragment kunde en alternativ historieprocess skönjas. Med utgångspunkt i den levda erfarenheten kunde jag därmed, analysera minnets historia som process.

Benjamins huvudargument, som för många etnologer på sin tid, var att historien vilade i det enskilda, i vardagens små och ofta förbisedda detaljer, i det som avfärdas från historiografins logiska kontinuitet, just på grund av att det faller utanför logiken eller kronologin och därmed klassas som icke bärande. Subjektets historiska varande i min tolkning avgränsas inte till just ett subjektivt varande, det vill säga ett subjektets förståelseskapande av sin egen tillvaro, utan inkluderar också ett pågående erfارande. Därigenom frångår jag en distinktion mellan varande och reflektion, där endast den senare skulle utgöra en aktiv del av en historieskapande process.¹¹⁵ Hos Benjamin är snarare varandet i sig och dess avläsning av och samtal med andra varanden en historieprocess.

Medan fenomenologin huvudsakligen fokuserar subjektets meningskapande i den aktuella kontexten, hur dennes perception och horisonter påverkar och styr utfallet, väljer Benjamin att definiera subjektets pågående minnesprocess, som själva kärnan för historia. Minnets akt av sökande är det meningsbärande, snarare än en sekundär bearbetning av historiens redan dragna linjer. Den historiska kontexten är utifrån denna förståelse inte en historiografins fasta ramar, utan snarare ett varande som förkroppsligas i minnesbildernas dialektik och deras avläsningar och sökanden.¹¹⁶ Den dialektiska minnesbilden är resultatet av minnets ständiga spadatag på nya och gamla marker. En praktikernas kontinuerliga historieprocess till vardags. Denna tolkning kombinerar med andra ord en fenomenologisk förståelse av subjektets varande som totalitet, med en dialektisk historieprocess.¹¹⁷

Minnets rum

Platser bär på minnen och minneserfarenheter tar avstamp i platser.¹¹⁸ Den färd genom minnen från Estland som deltagarna och jag företog under studiens gång förde oss ömsom genom städer, längs med gator,

över sanddynor, och ömsom genom ett minneslandskap med glömskans dalar och glädjens toppar. Vi färdades längs med vältrampade stigar eller övervuxna spår. Vi återbesökte minnesplatser eller lät villospårerna föra oss till nya vidder. Rummet och landskapet kom att bli en naturlig del av denna färd. Rummet kunde inkapsla minnets varande och illustrera dess kombinerade gripbarhet och känsla. Minnet blev till ett landskap av sammanflätade dialoger och materialiteter. För att illustrera detta landskap valde jag att utgå ifrån den av Walter Benjamin gestaltade *minnets topografi*, som en dialektik mellan platser, föremål, erfarenheter och reflektioner, *genom minnet*.¹¹⁹ En topografi som till skillnad från kartans platta värld är mångdimensionell och inkluderar fler aspekter. Genom den sammanflätas materialiteten och erfarenheten. Minnet framträder i dialektik dem emellan. I denna förståelse är samtalet ömsesidigt: platser, materialiteter och erfarenheter är inte endast verktyg som används i minnets sökande, utan kan i sin tur utlösa dialogen.

Landskapet markerar vidare minnets rörelser i relation till andra flöden, såsom andra erfarenheter. De blir till parallella stigar som emellanåt sammanfaller. *Stigar* utgör länken mellan minnet och platsen betonar filosofen Edward Casey.¹²⁰ De kan antingen ge tillträde till minnets rum eller bana väg för minnets interna sökande:

We witness both in our experience of place. A given place can be entered by multiple pathways through a landscape that acts as its external horizon. This place also permits exiting by the same pathways or by others that we come to discern. Once within a particular place, still more interior pathways open to us – or more exactly, to our moving bodies, which are the vehicles of path-breaking or path-following. However limited these inner paths may be, they at least allow movement in more than one direction. The resulting sense of free exploration contrasts with the planned journeys that occur within cartographic or sited space.¹²¹

Minnets landskap i denna studie avser den av hågkomsten frammanade topografi, som sammanbinder olika stigar och skapar en väv bestående av skilda erfarenheter och materialiteter, och rörelsen dem emellan. En

syn på landskapet och rummet som en sammanflätning av de kulturella praktikerna och den fysiska miljön har lång tradition inom etnologisk forskning. Här kan bland annat Gösta Arvastsons, Katarina Saltzmans och Birgitta Svenssons studier nämnas.¹²² Den rumsliga erfarenhetens utvidgning av det normativa, det sociala och det urbana rummet har också behandlats i ett antal avhandlingar.¹²³ Landskap är ett omtvistat begrepp. Det är på en och samma gång "både text och kontext".¹²⁴ Det kan innehålla ett avståndets konnotation, bli till en utkikspunktens blickande över en vy som tar in bilden som helhet och på samma gång generaliserar och markerar de stora dragen.¹²⁵ Det kan också omvandlas till en rörelsens varande, en boningens genomlevda plats.¹²⁶ Allt beroende på hur dess rum tillträds.

I mitt fält omfattade minnen både vardagliga praktiker och representationer, materialiteter och erfarenheter, och gestaltade således olika former av rum. Benjamins förståelse av minnets topografi sammanförde de skilda formerna av minnen och erbjöd samtidigt en fokusering av den dialektik som fördes dem emellan och sammanband dem till ett minneslandskap. Den etnografiska förståelsen av begreppet landskap öppnar utöver en sammanföring av erfarenheter och materialiteter, också upp för en potentiell resonans de olika elementen emellan.¹²⁷ Landskapet kan i likhet med minne betecknas både som en sammanbindande länk och som ett mellanrum mellan platsen och rummet.¹²⁸

I sitt klassiska verk *The Practice of Everyday Life* gjorde Michel de Certeau en distinktion mellan begreppen plats (*place*) och rum (*space*), som han sammanfattade med: "In short, *space* is a practiced *place*."¹²⁹ Platsen utmärks genom sin stabila karaktär, påpekar de Certeau, då den främst kännetecknar en specifik ordning där olika element förhåller sig till varandra. Den samling av praktiker som sedan pågår i eller utgår ifrån denna ordning och plats skapar rummet. *Space* är med andra ord varandets och görandets sociala och kulturella rum, som kan innehålla såväl minne, erfarenhet som görande och är därigenom i ständig förändring.¹³⁰

Den franska filosofen Henri Lefebvre delar vidare detta sociala rum (*space*) i tre kategorier och skiljer därmed på praktikernas rumslighet (*spatial practice*), representationer av rummet (*representations of space*) och de representativa rummen (*representational spaces*).¹³¹ Varje rum

produceras och reproduceras genom den första kategorin, sina rumsliga praktiker, oavsett om dessa fungerar som byggstenar för ett specifikt socialt rum eller utgör olika former av varanden och göranden *i* och *genom* ett fysiskt rum. Lefebvre betonar också att det är dessa praktiker som i längden skapar kontinuitet och sammanhang. Den andra kategorin, representationer av rummet, syftar främst på *relationer* mellan rumsproduktionen och den ordning den skapar. Under denna kategori faller exempelvis samspelet mellan den rumsliga praktiken och diverse maktrelationer. Slutligen kulminerar Lefebvres definitioner av rumslighet i representativa rum, övergripande och symboliskt laddade kollektiva representationer av rummet. Inom etnologisk forskning har relationen mellan det första fältet och de två sistnämnda varit av intresse, då det synliggör de kulturella praktikerna. I Per-Markku Ristilammis studie *Rosengård och den svarta poesin* och Beate Feldmann Eellends studie *Visionära planer och vardagliga praktiker* tar exempelvis en förort respektive ett postmilitärt landskap form i den ständiga pendlingen mellan rummets praktik och representation.¹³²

Inom minnesforskning fokuseras ofta samspelet mellan minnenas representativa rum, som de kollektiva minnenas sfär eller offentligt segmenterade minnen, och de enskilda minnespraktikernas rumslighet.¹³³ Till de *representativa rummen* inom min studie hör både övergripande berättelser, *master narratives*, och representationer av historiska skeenden inom historiografin, men också minnesmärken och platser definierade som historiskt signifikanta. Master narratives betecknar övergripande nationella, sociala eller kulturella berättelsekonstruktioner som kan fungera som konceptuella modeller och samlingsramar för enskilda berättelser. De representerar ofta en överordnad berättelse som länkar olika moment till en sammanhängande enhet ordnad efter berättelsens logik, må den vara kronologisk, politisk eller retorisk. Berättelsen om den stora flykten från Estland är ett exempel på denna form av master narrative. I levnadsberättelser kan vidare förekomma övergripande berättelser om den nationella identiteten och vad den innefattar, samt hänvisningar till särskilda ramberättelser för den egna gruppen i diaspora där vissa berättelsemarkörer blir bärande och återkommande.¹³⁴

En annan form av representativa rum i mitt fält är historiografiska

tolkningar av skeenden.¹³⁵ Då minnena förhåller sig till händelser som inte endast betecknas som personliga utan många gånger gestaltar ett historiskt förlopp, ofta laddade med politiska undertoner, aktualiseras historiografin också i sin egenskap av representationer, i dialoger med minneserfarenheterna.¹³⁶ Estniska övergripande berättelser kan hänvisa till olika ideologiska regimer inom historiografin och därmed få skilda politiska konnotationer, betonar etnologen Ene Kõresaar i sin studie av estniska soldaters minnen av andra världskriget.¹³⁷ Också exilens minnesberättelser kan utnyttja både inhemska och diasporiska övergripande berättelser innehållande denna form av konnotationer.¹³⁸

Jag tolkar både de övergripande berättelserna, de historiografiska ramverken och minnesmärken, i deras egenskap av rumsligheter som minnet beträder, sammanflätas med och förhåller sig till. Utgångspunkten är således den rumslighet som minnets erfارande gestaltar och inte ramverken per se. Mitt val innebär en fokusförskjutning från de representativa rummens inflytande över minnespraktiker och återspeglning i dem, till hur minneserfarenheternas praktiker använder dessa representationer jämsides med andra element i sin hågkomstprocess.

En fokusering på Lefebvres första kategori, rummets praktiker som erfarenheter och inte endast i egenskap av erfarenheternas dialog med de representativa rummen, kan också synliggöra görandet av rummet bortom dess meningsskapande konstruktioner och funktioner; en vardagens praktik i de Certeaus förståelse. Ett tydligt exempel på detta inom etnologisk forskning är Elisabeth Högdahls avhandling *Göra gata* där hon fokuserar görandet av det urbana rummet, genom dess rumsliga praktiker.¹³⁹ I Michelle Göranssons studie *Materialiserade sexualiteter* sammanflätas göranden och varanden till en väv av praktiker som i sitt samspel med representationer av rummet förhandlar och omförhandlar normer.¹⁴⁰

Det är främst i praktikernas rumslighet som också min studie tar avstamp. Jag kombinerar vidare detta med Nigel Thrifts tolkning av rummet som "the poetics of the unthought" där inte endast praktiker och reflektioner, utan också det som saknar "explicit artikulation" ingår.¹⁴¹ En fenomenologisk förståelse av minnet som levd erfarenhet och varande utgår ifrån rumsligheten också som levd. Vi lever således

genom och med rummet, istället för att vara placerade i det och de sammanhang det frammanar för tillfället.¹⁴² Rumsligheten är en del av själva varandet och erfارandet och är starkt sammanvävd med dem. Minnet är vidare rumsorienterat till sin natur, konstaterar Edward Casey.¹⁴³ Våra minnen tar avstamp i en rumslighet, de är placerade, men de lever också genom och med sina platser. I denna studie har jag valt att utgå ifrån Caseys begrepp "place memory" *minnesplats*, ett minnets tidsrum som sammanför och binder ihop erfarenheten med olika tidsskikt, materialiteter, rumsligheter och representationer.¹⁴⁴ Minnets plats omfattar med andra ord samtliga dessa element, men dessa är inte statiska delar av den. De används främst av minnet som redskap i varandet och erfارandet. Minnet kan uttrycka sitt varande och sin erfarenhet genom ett specifikt föremål, en visa, en berättelse eller en fysisk lokalitet. Samtliga ingår i "place memory" och kan med andra ord användas under processens gång men är inte likställda med själva minneserfarenheten. Minnets plats är med andra ord ett varandets levda rum, som är både konkret påtagligt och erfarenhets- och idébaserat, där de olika elementen sammanflätas till ett konstant föränderligt flöde. I den tolkning som jag gör av rum inryms med andra ord samtliga de element som minneserfarenheten använder sig av inom "place memory". På så sätt har också en närmare fokusering av minnets plats och rum kunnat erbjuda en samlad arena för samtliga minnespraktiker även de icke-artikulerade, på samma gång som det förtydligar erfarenhetens påtaglighet.

De Certeaus dualistiska uppdelning av plats och rum bryts också genom denna fenomenologiska förståelse av minnets plats. Både Maurice Merleau-Ponty och Edward Casey pläderar för platsens varande och dess hårda sammanflätning med dess praktiker.¹⁴⁵ De gör ingen distinktion mellan rummets erfارande, dess sociala praktiker och dess materialitet, utan tillerkänner samtliga ett varande.¹⁴⁶ Därmed har också begreppen minnets plats och minnets rum kommit att användas omväxlande i analysen. Jag särskiljer inte på deras grundläggande innebörd utan snarare på deras omfattning. Medan minnets plats har använts i de sammanhang där en specifik erfarenhetsplats har diskuterats av deltagaren själv, har minnets rum mer genomgående fått illustrera minnesvarandets totala rumslighet. Jag använder vidare minnets plats

i direkt anknytning till Caseys argument, för att förtydliga att det är "place memory" som avses.

Platser sammanför minnen, i bemärkelsen att de tillåter flertalet minneserfarenheter bebo platsens kropp och dela på den. Minnets plats är singulär så som minneserfarenhet, men den kan sammanflätas och inkluderas i andra minneserfarenheters vidgade rumslighet. Två personers vandring genom ett visst landskap innefattar två singulära erfarenheter av rummet och minnesplatser. Båda minneserfarenheterna utvidgas i sin tur till att omfatta rummet, materialiteter och kroppar men också den andres minneserfarenhet. Därigenom sammanvävs de och överlappar varandra. I den bemärkelsen kan platsen omvandlas till en delad erfarenhet och tidvis ett kollektivt varande.¹⁴⁷ Erfarenheten förblir dock singulär till sin karaktär, det vill säga trots att minneserfarenheten är baserad på en väv av egna och andras erfarenheter, kan den aldrig per definition bli kollektiv.

Minnet både utgår från det egna varandets rumslighet och producerar nya rum genom dess sammanflätning med andra erfarenhetsrum. Av denna anledning har jag valt att kombinera Caseys minnesplats med Lefebvres förståelse av representativa rum och representationer av rum. Den levda minneserfarenhetens rum möter de representativa rummen och praktiker av dem i sitt varande i världen. Berättelsen om den stora flykten är ett exempel på *master narrative* som organiserar minnesberättelser inom sina tidsliga och rumsliga ramar. Vidare förekommer representationer av den stora flykten som rum, exempelvis i museiutställningar om händelsen. När jag hänvisar till det representativa och det kollektiva avser jag både *representativa rum* och *representationer av rum*. Då fokus ligger på minneserfarenheten, kommer jag dock att närma mig berättelsen om den stora flykten, representationer av den och andra minnesmärken, via det levda minnet och dess inkludering av dessa rumsligheter i sitt varande.

För att belysa hur minnets rumslighet tar form och uttrycker sig, kommer jag vidare att följa i minnets spår och dess rörelse genom rummet. Analysen kommer dels att fokusera på hur minnet artikulerar ett eget rum genom avläsning och sökande efter spår i platser (bestående av fysiska lokaliteter, artefakter, berättelser och kroppar) och genom deras

inkludering i sin erfarenhet. Vidare kommer minnets rörelse genom minneslandskapet och hur det förhåller sig och sammanflätas med andra erfarenheter att analyseras. Begreppet *mellanrum* har varit av vikt i detta sammanhang. Etnologen Gunnel Ohlsson definierar mellanrummet som ett tredje rum mellan det egna och omvärlden, "där sammanflätningar sker, en plats där tid är nära sammanlänkat med rum, där det inte råder neutralitet utan ett möte mellan polariteter, motsägelser, ambivalenser."¹⁴⁸ För att spåra mellanrummet har också jag dels utgått ifrån minneserfarenhetens "polariteter, motsägelser och ambivalenser", men också från förändringar i de olika tids- och rumsskikten: förtätningar av tiden och rummet, förskjutningar i landskapet och ändringar av takt och tempo i minnets rörelse genom det. Mellanrummet har också framträtt i omdefinieringar av landskapet, från ett rum som beträds till ett territorium som ramas in genom rörelsen och vidare till ett rum som genomlevs i rörelsen.¹⁴⁹ Därigenom utgår jag från en förståelse av rörelsen som levd erfarenhet.¹⁵⁰ Forskningen tenderar att fokusera på det område som rörelsen ringar in, istället för rörelsen i sig, konstaterar Ingold.¹⁵¹ Det avgränsade och inringade området avdelar rummet i ett innanför och ett utanför, en förgrund och en bakgrund. Pennans rörelse framträder främst och iakttas i form av den svarta linje som den lämnar på pappret, som visserligen slingrar sig och har sina krokiga stigar, men likväl synliggörs genom den efterlämnade mörka konturen. I kontrast mot det vita arket, framhäver linjen också arket. Det förbisedda i processen är rörelsen i sig, känslan av handens rytmiska rörelse med pennan, av blickens vandringar över arket, av ljudens och ljusens ackompanjemang av rytterna. En tolkning av rörelsen som levd erfarenhet syftar således till att synliggöra både minneserfarenheten när den står i relief mot bakgrunden och vidare hur den artikulerar sig genom sin rörelse. Det är också av vikt att inte definiera rörelsen i egenskap av dess början och slutdestination, var den har tagit sin början och vart till den ska bära, betonar Ingold vidare.¹⁵² Därigenom laddas endast destinationerna med mening, medan rörelsen riskerar att hamna i skymundan. Jag kommer därför att fokusera själva mellanrummet och rörelsen *mellan* en början och ett slut.